

Michał Zaremba

Uniwersytet Łódzki

e-mail: michal.zaremba@uni.lodz.pl

ORCID: 0000-0001-9525-9100

POLITYKA I WZROST GOSPODARCZY W INDIACH OD CZASU UZYSKANIA NIEPODLEGŁOŚCI. PRÓBA OCENY

DOI: 10.15611/pn.2021.3.10

JEL Classification: N15, O11, O53

© 2020 Michał Zaremba

Praca opublikowana na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0). Skrócona treść licencji na <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.pl>

Cytuj jako: Zaremba, M. (2021). Polityka i wzrost gospodarczy w Indiach od czasu uzyskania niepodległości. Próba oceny. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 65(3).

Streszczenie: Problematyka wzrostu i rozwoju gospodarczego zajmuje jedno z centralnych miejsc w naukach ekonomicznych. Jednym z najciekawszych przypadków krajów, które w ostatnim czasie osiągnęły wysokie stopy wzrostu gospodarczego, są Indie. Badania tego państwa są o tyle zasadne i interesujące, że jest on jedynym tak dużym, ludnym i zróżnicowanym krajem, który zachowując system demokratyczny, z powodzeniem wszedł na ścieżkę szybkiego wzrostu gospodarczego. Celem artykułu jest zbadanie i przedstawienie polityki i procesów wzrostu gospodarczego w Indiach od czasu uzyskania niepodległości. Wyniki badań pozwalają sformułować wniosek, że gospodarka indyjska przesunęła się na nową ścieżkę wzrostu. W przeciwieństwie jednak do wielu gospodarek, które również wprowadzały programy stabilizacyjne i transformacyjne, Indie nie odnotowały gwałtownego spadku tempa wzrostu w długim okresie.

Słowa kluczowe: Indie, gospodarka indyjska, reformy gospodarcze.

1. Wstęp

Problematyka wzrostu i rozwoju gospodarczego zajmuje jedno z centralnych miejsc w naukach ekonomicznych. Nabiera ona szczególnego znaczenia w przypadku krajów rozwijających się, które zmuszone są opracowywać i wdrażać plany rozwojowe. Kwestie te zachowują aktualność m.in. ze względu na wysoką dysproporcję w rozwoju poszczególnych regionów świata, wciąż nierozwiązany problem ubóstwa,

zmiany klimatyczne czy migracje globalne. Jednym z najciekawszych przykładów w tej grupie krajów są Indie, których populacja, powierzchnia, zróżnicowanie etniczne, językowe, religijne i kulturowe oraz specyficzne, wytworzone w wyniku długiej ewolucji instytucje społeczne stanowią o unikatowości tego państwa i gospodarki.

Celem artykułu jest zbadanie i przedstawienie polityki i procesów wzrostu gospodarczego Indii w okresie od uzyskania przez nie niepodległości. Podstawowe metody badawcze wykorzystane w artykule stanowią studia literatury i analiza danych statystycznych.

2. Indyjski system gospodarczy w latach 1947-1990. Polityka planów pięcioletnich

Po odzyskaniu niepodległości przez Indie zaczęto opracowywać i wdrażać nowy system gospodarczy. W zamierzeniu była to wersja tzw. trzeciej drogi, która miała być syntezą kapitalizmu i socjalizmu. Model ten był bez wątpienia syntezą różnorodnych podejść teoretycznych oraz doświadczeń praktycznych innych krajów – zarówno ubogich, jak i wysoko rozwiniętych. Według Tendulkara i Bhavaniego źródłem indyjskiego modelu gospodarczego były (Tendulkar i Bhavani, 2007, s. 18-31):

- teoria Johna M. Keynesa,
- teorie ekonomii rozwoju lat 40. i 50.,
- programy brytyjskiej Partii Pracy (Labour Party),
- doświadczenia amerykańskiego New Dealu,
- doświadczenia radzieckiego planowania i industrializacji z lat 30. XX wieku.

W okresie socjalizmu indyjskiego głównym i podstawowym narzędziem polityki gospodarczej było tworzenie planów pięcioletnich. Plany te, wzorowane na planowaniu radzieckim, w zamierzeniu miały uzupełniać i korygować niedoskonałości rynku, przyspieszając i inicjując procesy modernizacyjne. Pozostałe narzędzia polityki gospodarczej miały przez długi czas charakter drugorzędny i podrzędny względem planowania. Od planowania jako podstawowego mechanizmu polityki gospodarczej Indie odeszły dopiero na początku lat 90. XX wieku.

Pierwszy plan pięcioletni realizowano w latach 1951-1956. Koncentrowano się na rozbudowie przemysłu i infrastruktury, co w głównej mierze wynikało z dominującej doktryny, uznającej, że główną rolę w procesie wychodzenia z zacofania odgrywa industrializacja, zwłaszcza rozwój przemysłu ciężkiego. W planie znalazły się również projekty związane z rolnictwem i nawadnianiem. Na szeroko pojęte wydatki socjalne (m.in. edukację, służbę zdrowia i uchodźców) przeznaczono ok. 16% wydatków budżetowych. Plan ten skupiał się głównie na efektywnym wykorzystywaniu zasobów zgodnie z interesem narodu, wyrównaniu szans i przeciwdziałaniu nadmiernym nierównościom społecznym (Hanson, 1996, s. 112-113).

Dla rozwoju Indii kluczowe znaczenie w kolejnych latach miał drugi plan pięcioletni. Szybkie uprzemysłowienie odbywało się poprzez budowę nowych, wiel-

kich przedsiębiorstw, głównie w przemyśle ciężkim. Opierano się na polityce licencjonowania przemysłu, administracyjnym ustalaniu cen i realizacji autarkicznej strategii opartej na programach ograniczania i substytucji importu (Nayar, 2014, s. 22). W 1956 roku uchwalono nową ustawę o polityce przemysłowej, tzw. Rezolucję Przemysłową (*The Industrial Policy Resolution*), która wprowadziła nową klasyfikację przemysłu (Kapila, 2005, s. 224-226). W rezolucji wspierano rozwój działalności gospodarczej oraz zwiększanie jej konkurencyjności. Zalecano wydłużenie horyzontów planowania oraz przyspieszenie industrializacji obszarów słabo rozwiniętych. Na rozwój przemysłu ciężkiego wciąż przypadało ponad 1/3 ogółu nakładów inwestycyjnych. Ponadto drugi plan pięcioletni kładł nacisk na redukcję ubóstwa i zmniejszenie nierówności społecznych, przy czym nie precyzowano jasno, jak i jakimi narzędziami ma to się dokonać.

Trzeci plan pięcioletni podkreślał rolę rolnictwa i problem poprawy produkcji pszenicy, ale krótka wojna chińsko-indyjska z 1962 r. ujawniła słabości gospodarki indyjskiej i skierowała środki na przemysł obronny i utrzymanie armii. W latach 1965-1966 Indie prowadziły kolejną wojnę z Pakistanem, co więcej – w 1965 r. doszło do ogromnej suszy. W konsekwencji pojawiła się wysoka inflacja, a priorytetem stała się stabilizacja cen. Z powodu porażki trzeciego planu i napięć politycznych rząd został zmuszony do ogłoszenia trzech kolejnych planów rocznych, tzw. planów wakacyjnych. W czasie czwartego planu pięcioletniego (1969-1974) rząd I. Gandhi znacjonalizował 14 głównych banków indyjskich, a rezultaty zielonej rewolucji wpłynęły na rozwój rolnictwa.

Piąty plan pięcioletni kładł nacisk na zatrudnienie, ograniczanie ubóstwa i zmniejszenie nierówności społecznych. Skupiał się także na samodzielności w produkcji rolnej i obronności. W 1978 r. nowo wybrany rząd M. Desai odrzucił ten plan i w roku 1978 zaczął obowiązywać pierwszy szósty plan pięcioletni, tzw. plan kroczący (*rolling plan*). Ze względu jednak na kolejną zmianę rządu i powrót Kongresu Narodowego do władzy plan ten nigdy nie wszedł w życie.

Szósty plan pięcioletni (1980-1985) rozpoczął liberalizację gospodarczą. Kontrola cen została wyeliminowana, co doprowadziło do wzrostu cen żywności i wzrostu kosztów utrzymania. Do głównych celów tego planu zaliczono m.in. (Lévy, 1983, s. 314):

- znaczące zwiększenie tempa wzrostu gospodarczego, promowanie efektywnego wykorzystania zasobów i poprawienie wydajności;
- wzmocnienie procesów modernizacji w celu osiągnięcia samowystarczalności gospodarczej i technicznej;
- stopniowe rozwiązywanie problemu ubóstwa i niepełnego zatrudnienia;
- poprawę ogólnej jakości życia, w szczególności poprzez rozbudowane programy rządowe i samorządowe, tak by na całym terytorium osiągnąć określony standard życia;
- wzmocnienie aspektu redystrybucyjnego polityk i usług publicznych na rzecz ubogich w celu zmniejszenia nierówności dochodowych i majątkowych;

- stopniowe zmniejszanie regionalnych nierówności w poziomie rozwoju;
- zharmonizowanie krótko- i długoterminowych celów rozwoju, rozwój polityki ochrony środowiska;
- promowanie aktywnego zaangażowania wszystkich grup ludności w proces rozwoju poprzez zmiany w edukacji, komunikacji i instytucjach.

Biorąc pod uwagę ówczesne trudności finansowe, zakładano sfinansowanie inwestycji przez lepsze wykorzystanie dostępnych środków. W ramach działań społecznych rozbudowano programy planowania rodziny, co w zamierzeniu miało zapobiec przeludnieniu i być podstawą dalszego rozwoju. Warto dodać, że poczynając od tego planu, nastąpiła zbieżność celów cywilnych i wojskowych, organizowanych w ramach wojskowych planów pięcioletnich. Szósty plan pięcioletni uznaje się za sukces: faktyczna stopa wzrostu gospodarczego wyniosła 5,7%, nastąpił wzrost wydajności rolnictwa, zmniejszyła się stopa inflacji i nastąpiła równowaga finansowa, co razem stanowiło silną podstawę dla siódmego planu pięcioletniego.

Siódmy plan pięcioletni (1985-1990) kładł nacisk na podniesienie poziomu wydajności w przemyśle poprzez modernizację technologii. Głównymi celami były rozwijanie branż o wysokiej wydajności, wzrost produkcji i wzrost zatrudnienia połączony ze zmniejszeniem nierówności społecznych. Obniżenie rozmiarów ubóstwa stało się jednym z najważniejszych celów społecznych siódmego planu gospodarczego; próbowano zmniejszyć zasięg ubóstwa do poziomu 25% ludności kraju (Planning Commission, 2020).

3. Wzrost, rozwój i ubóstwo w Indiach w latach 1947-1990

Indie na przełomie lat 40. i 50. były największą gospodarką w Azji, wytwarzając w 1950 r. prawie 23% azjatyckiego PKB. Wynikało to m.in. z faktu, że Indie, w przeciwieństwie do większości państw regionu, były w niewielkim stopniu zniszczone przez działania wojenne czy wybuchające rewolucje. Zróżnicowanie w poziomie rozwoju ujawnia się dopiero w połowie lat 50. i 60., gdy poszczególne kraje zaczęły przechodzić fazy gwałtownej industrializacji, modernizacji i ekspansji na rynki zagraniczne (tabela 1).

Już w połowie lat 50. dynamika wzrostu gospodarczego Indii była niższa niż wielu państw Azji. W następnych trzech dekadach różnice się pogłębiły. Wskaźniki te wskazywały przede wszystkim na niską skuteczność ówczesnej polityki gospodarczej. Przy czym należy pamiętać, że osiągnięte wyniki gospodarcze były rezultatem zarówno przyczyn obiektywnych (takich jak: wojny, klęski głodu, nieurodzaj, zmiany polityczne, niepokoje społeczne), jak i trudności związanych z realizacją i wdrożeniem założeń planistycznych. Ponadto należy pamiętać o relatywnie dużym, w szczególności w porównaniu z krajami socjalistycznymi, udziale i znaczeniu sektora prywatnego, który niejako z natury trudno poddaje się planowaniu (por. tabela 2).

Tabela 1. PKB *per capita* wybranych krajów Azji Wschodniej w latach 1950-1990 (dane w dolarach międzynarodowych według kursu z roku 1990)

Kraj \ Rok	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
Chiny	448	577	662	702	778	871	1 061	1 519	1 871
Indie	619	676	753	771	868	897	938	1 079	1 309
Indonezja	840	986	1 019	990	1 194	1 507	1 876	1 979	2 526
Japonia	1 921	2 771	3 986	5 934	9 714	11 344	13 428	15 331	18 789
Filipiny	1 070	1 358	1 476	1 633	1 764	2 033	2 376	1 981	2 224
Korea Południowa	854	1 169	1 226	1 436	2 167	3 162	4 114	5 670	8 704
Tajlandia	817	945	1 078	1 308	1 694	1 959	2 554	3 050	4 633
Tajwan	924	1 250	1 492	2 056	2 980	3 958	5 869	8 113	9 886
Bangladesz	540	508	544	607	629	529	548	577	640
Birma	396	467	564	617	642	663	820	935	778
Hongkong	2 218	2 636	3 134	4 825	5 695	6 991	10 503	12 763	17 541
Malezja	1 559	1 460	1 530	1 804	2 079	2 648	3 657	4 157	5 132
Nepal	496	554	607	631	653	642	637	713	808
Pakistan	643	635	647	771	952	978	1 161	1 399	1 589
Singapur	2 219	2 358	2 310	2 667	4 439	6 430	9 058	10 710	14 220
Kraje Azji Wschodniej ogółem	668	816	959	1 117	1 421	1 593	1 868	2 229	2 707

Źródło: opracowanie własne na podstawie (Maddison, 2006).

Głównym nośnikiem wzrostu był przemysł, a samo tempo wzrostu produkcji przemysłowej było szczególnie wysokie w okresie trzech pierwszych planów pięcioletnich. Istotny wpływ na tempo wzrostu miały wojny Indii z sąsiadami: z Chinami w 1962 r. oraz z Pakistanem w latach 1965-1966. Wymusiły one rewizję dotychczasowych założeń, przede wszystkim względem konieczności wygospodarowania znacznych środków na cele wojenno-obronne (m.in. rozbudowa przemysłu zbrojeniowego, zwiększenie liczebności armii i jej utrzymanie). Z kolei klęski nieurodzaju i głodu, które miały miejsce w latach 1965-1966, zmniejszyły produkcję rolną.

Na początku lat 70. sytuacja ponownie się pogorszyła wskutek kolejnej wojny z Pakistanem oraz migracją ok. 10 mln uchodźców z Bangladeszu. Lata 70. oznaczały również kryzysy naftowe, które istotnie wpłynęły na gospodarkę indyjską. W rezultacie wzrosła inflacja, bezrobocie, a płace realne przestały rosnąć.

W latach 1979-1980 dochód narodowy obniżył się o prawie 5% i był to największy spadek w całym okresie niepodległości. Poza problemami samej gospodarki, wynikającymi z nadmiernej centralizacji i etatyzacji, przyczyną kryzysu był przede wszystkim skokowy i wysoki wzrost cen ropy naftowej w wyniku tzw. drugiego kryzysu naftowego (1979-1982).

Tabela 2. Uśrednione stopy wzrostu wybranych zmiennych makroekonomicznych w Indiach w cenach stałych (w %)

Okres	Wzrost PKB	Dochód narodowy	Produkcja przemysłowa	Produkcja rolna	Konsumpcja per capita	Nakłady brutto na inwestycje
1951-1956	3,4	3,6	7,3	4,1	1,7	3,0
1956-1961	4,0	4,0	6,6	4,0	1,9	5,8
1961-1966	2,5	2,2	9,0	-1,4	0,1	8,7
1966-1969	4,1	4,0	2,0	6,2	1,8	1,5
1969-1974	3,4	3,4	4,7	2,9	1,1	3,1
1974-1979	5,2	5,2	5,9	4,2	2,9	6,6
1979-1980	-4,7	-5,2	-2,3	-12,5	-7,3	-10,5
1980-1985	5,4	5,3	4,2	4,7	3,0	4,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie (Economic Survey, 2019; Planning Commission, 2020).

Podsumowując, należy stwierdzić, że polityka gospodarcza oparta na preferowaniu rozwoju przemysłu, szczególnie ciężkiego, nie poskutkowała wysokimi stopami wzrostu gospodarczego ani poprawą warunków życia ludności przejawiającą się w znaczącym wzroście dochodów i konsumpcji. Rozwój sektora publicznego poskutkował jednak wzrostem jego udziału w wytwarzaniu PKB z poziomu z ok. 10% do niemal 30% w 1990 r. Jednocześnie dokonywał się spadek znaczenia rolnictwa, którego udział w PKP zmniejszył się z ok. 50% do 30% w 1990 r.

Pomimo wysokiej dynamiki wzrostu przemysł miał i tak najniższy udział w tworzeniu indyjskiego PKB. Osiągany wzrost prawdopodobnie był więc niewystarczający do industrializacji kraju i nie wywarł takiego wpływu na gospodarkę, jaki obserwowano w innych szybko rozwijających się krajach azjatyckich, np. w Japonii czy Korei Południowej. Potwierdzają to dane dotyczące ubóstwa (tabela 3). Do połowy

Tabela 3. Wskaźniki ubóstwa ludności Indii w wybranych latach.

Lata	Odsetek ludności poniżej linii ubóstwa		
	ogółem	miasta	wsie
1951-1952	45,3	35,5	47,4
1961-1962	46,5	43,6	47,2
1970-1971	52,9	45,0	54,8
1973-1974	54,9	49,0	56,4
1977-1978	51,3	45,2	53,1
1983	44,5	40,8	45,7
1987-1988	38,9	38,2	39,1
1993-1994	36,0	32,4	37,3

Źródło: (Acharya, Ahluwalia, Krishna i Patnaik, 2006, s. 136).

lat 70. poziom ubóstwa nie tylko się nie zmniejszył, ale nastąpił jego znaczący wzrost. W latach 1951-1952 i 1973-1974 odsetek ludności znajdującej się poniżej linii ubóstwa zwiększył się o 9,6 punktu procentowego, co należy uznać za bardzo wysoki wzrost. Zwraca uwagę fakt, że stopa ubóstwa rosła szybciej w miastach niż na wsiach, co jest prawdopodobnie wynikiem dużych migracji, a co za tym idzie – wzrostu bezrobocia i rozszerzania się dzielnic nędzy w miastach.

4. Gospodarka w czasie tzw. socjalizmu indyjskiego – ocena

Model rozwoju Indii w latach 50. i 60. silnie nawiązywał do teorii modernizacji. W ówczesnej polityce widać wpływy teorii wielkiego pchnięcia Rosensteina-Rodana, która uzasadniała szeroko zakrojone planowanie i ingerencję w gospodarkę poprzez jej kontrolę oraz budowę sieci przedsiębiorstw państwowych. Ponadto sugerowano się teorią Rostowa i koncepcją błędnego koła Nurksego, które nie tylko diagnozowały sytuację Indii, ale i pomagały opracować założenia polityki gospodarczej. W wymiarze praktycznym sugerowano się przede wszystkim radzieckim systemem pięcioletnich planów, przy czym w przypadku Indii miał on uzupełniać i korygować system rynkowy, a nie go zastępować.

Na początku lat 60. stało się oczywiste, że prowadzona polityka gospodarcza nie przynosi oczekiwanych rezultatów. Zmiany w polityce gospodarczej nastąpiły dopiero pod koniec lat 60., gdy zmarł J. Nehru, a fotel premiera objęła jego córka I. Gandhi. Dotychczasowa strategia doprowadziła nie tyle do szerokiego rozwoju kraju, ile raczej do stagnacji. W rezultacie przez całe dekady tempo wzrostu, w porównaniu z innymi krajami azjatyckimi, było relatywnie niskie i powszechnie mówiono o tzw. hinduskim tempie wzrostu.

Mimo jednak tych wszystkich problemów nie można odmówić pewnych sukcesów, które miały wpływ na rozwój kraju w przyszłości: zaczęto na szeroką skalę zwalczać analfabetyzm, poprawiono wskaźniki zdrowotne poprzez zwiększenie poziomu higieny i szczepień, dostęp do wody pitnej czy tworzenie sieci przychodni i szpitali. Jednocześnie kładziono nacisk zarówno na emancypację kobiet, jak i – mimo znacznych różnic etnicznych, językowych i kulturowych – na tworzenie jednego narodu i państwa po latach kolonizacji.

Można mówić o niskiej efektywności przyjętego systemu gospodarczego, który nie był w stanie uruchomić szeroko zakrojonych i głębokich procesów modernizacji. Mimo pewnych sukcesów przyjęta polityka nie sprawdziła się, szczególnie w porównaniu z innymi rozwijającymi się krajami azjatyckimi – zarówno kapitalistycznymi, jak i socjalistycznymi.

5. Kryzys i liberalne reformy gospodarcze w Indiach

Mimo narastania trudności gospodarczych nie zdołano przeprowadzić realnej i dogłębnej reformy gospodarczej aż do całkowitego załamania gospodarki w 1990 r. Wzrostowi zadłużenia towarzyszyło zmniejszanie się poziomu rezerw walutowych: o ile w roku gospodarczym 1980/1981 poziom ten wyniósł 5,8 mld USD, o tyle w 1991 r. stanowił on jedynie 896 mln dolarów (Chandra, Mukherjee i Mukherjee, 1999, s. 363-364). Sytuację pogarszał spadek napływu dewiz od Hindusów pracujących w krajach Zatoki Perskiej, co było konsekwencją I wojny w Zatoce. Wojna przełożyła się ponadto na osłabienie kontaktów handlowych z Irakiem i Iranem oraz skokowy wzrost cen ropy naftowej, na którą zapotrzebowanie w ok. 70% było pokrywane przez import. Istotny wpływ na gospodarkę Indii miał także rozpad bloku wschodniego, będącego ważnym parterem handlowym Indii. Budżet państwa odczuł także koszt zaangażowania w konflikt syngalesko-tamiliński na Sri Lance, gdzie Indie utrzymywały korpus pokojowy w latach 1987-1990 (por. Bywalec, 2015, s. 103-105; Srinivasan, 2000, s. 33, Virmani, 2001, s. 1-29). Istotną przyczyną kryzysu było również utrzymywanie stałego, przewartościowanego kursu rupii i narastanie deficytu budżetowego. W rezultacie kraj stanął na krawędzi bankructwa.

Kryzys gospodarczy odbił się bezpośrednio na gospodarce indyjskiej poprzez spadek rezerw walutowych, pociągając za sobą znaczną obniżkę wiarygodności kredytowej. Nastąpił wzrost inflacji do 12% i powiększenie deficytu na rachunku obrotów bieżących do 3% PKB. Ogromnym problemem był wzrost zadłużenia państwa oraz zwiększenie deficytu budżetowego państwa.

W odpowiedzi na kryzys gospodarczy zdecydowano się zwrócić o pomoc do Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW), który udzielenie pożyczki warunkował przeprowadzeniem liberalnych reform wolnorynkowych, w duchu konsensusu waszyngtońskiego. Reformy te obejmowały deregulację, prywatyzację przedsiębiorstw państwowych oraz liberalizację wymiany handlowej (por. m.in. Joshi i Little, 1996, s. 14; Kumar, 2011, s. 126-184). 27 sierpnia 1991 r. indyjski minister finansów M. Singh osiągnął porozumienie z MFW, który zgodził się na udzielenie pożyczki w kwocie 1 656 mln SDR. Jednocześnie ogłoszono memorandum w sprawie polityki gospodarczej określającej program gospodarczy rządu Indii na okres gospodarczy 1991/1992 i 1992/1993. Zwrócono się o dodatkowe limity w ramach Mechanizmu Finansowania Kompensacyjnego i Awaryjnego (*Compensatory and Contingency Financing Facility – CCRF*) w odniesieniu do narastającej nierównowagi w bilansie handlowym. Rząd wskazał gotowość przystąpienia do kompleksowego programu dostosowań strukturalnych i reform gospodarczych. Zgodzono się na kwartalne ewaluacje wyników gospodarczych i finansowych aż do marca 1993 r.

Strategia dostosowawcza pociągnęła za sobą wdrożenie wielu środków stabilizacyjnych już w lipcu 1991 r. Znaczące były przede wszystkim 18,7-procentowa deprecjacja kursu walutowego i zaostrenie polityki pieniężnej, w tym wzrost stóp

procentowych, mające na celu przywrócenie zaufania i odwrócenie odpływu kapitału. Wdrożenie programu rozpoczęło się pod koniec roku gospodarczego 1991/1992. Sam program oparto na konsolidacji fiskalnej i radykalnej reformie strukturalnej. W programie założono odbudowę rezerw do poziomu umożliwiającego efektywne funkcjonowanie gospodarki, osiągnięcie tempa wzrostu gospodarczego na poziomie 3-3,5% w roku gospodarczym 1991/1992, obniżenie inflacji do poziomu nieprzekraczającego 6% do końca roku gospodarczego 1992/1993 i zmniejszenie deficytu na rachunku bieżącym do poziomu 2,5% PKB w latach gospodarczych 1991/1992 i 1992/1993 (Srinivas, 2018).

Jeśli chodzi o reformy strukturalne, to zalecono przeprowadzenie zmian w zakresie polityki przemysłowej, liberalizacji handlu, krajowych polityk cenowych, reform przedsiębiorstw państwowych, reform sektora finansowego, reform podatkowych i kontroli wydatków.

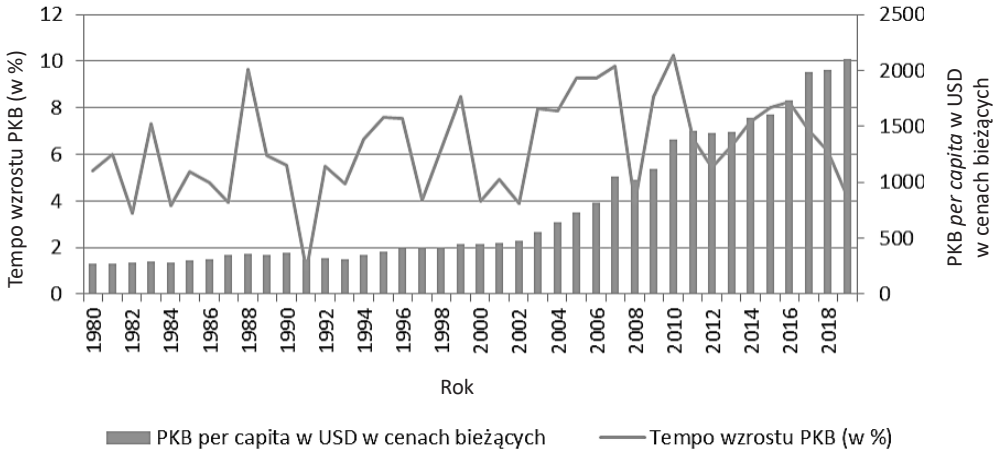
Reformy miały charakter dalekosiężny i obejmowały całą gospodarkę. W rezultacie inflacja spadła z 17% w sierpniu 1991 r. do około 8,5% w ciągu dwóch i pół roku. Rezerwy walutowe wzrosły z 1,2 mld dolarów w czerwcu 1991 r. do ponad 15 mld dolarów w marcu 1994 r. Eksport dobrze zareagował na nową politykę handlową oraz reżim kursowy i wzrósł o około 21% w ciągu pierwszych dziesięciu miesięcy roku gospodarczego 1993-1994. Zaufanie międzynarodowe zostało przywrócone i wzrosło zainteresowanie inwestorów Indiami – zarówno w przypadku bezpośrednich inwestycji zagranicznych, jak i inwestycji portfelowych. Wzrost PKB spadł do 1,1% w latach 1991-1992 (był to pierwszy rok reformy), ale w okresie 1992-1993 wzrósł do około 4% i zwiększał się w kolejnych latach.

6. Konsekwencje reform gospodarczych

W wyniku przeprowadzonych reform gospodarczych nastąpiły znaczne zmiany w dynamice gospodarki Indii. Roczne tempo wzrostu gospodarczego znacząco się zwiększyło, osiągając w 2007 r., tuż przed wybuchem kryzysu, wartość 9,8% (rys. 1). Równocześnie zwiększył się o połowę udział indyjskiego PKB w PKB światowym, z poziomu niecałych 3,2% w 1991 r. do poziomu prawie 10% w roku 2010 (World Bank, 2019).

Równocześnie, wraz z przyspieszeniem tempa wzrostu PKB, zmieniało się PKB *per capita*. Niemniej, porównując PKB *per capita* z innymi krajami świata, zauważa się wyraźne odstawanie Indii nie tylko od krajów wysoko rozwiniętych, ale również od krajów rozwijających się. Tak więc, o ile biorąc pod uwagę wielkość gospodarki, Indie zajmują czołowe miejsce pod względem wypracowanego PKB, o tyle już wartości na głowę mieszkańca sytuują ten kraj wśród państw najuboższych i najmniej rozwiniętych. Jest to interesujące, ponieważ Indie, wprowadzając reformy gospodarcze, wybrały inny wariant niż kraje tego regionu: zamiast oparcia się na eksplo-

atacji taniej siły roboczej i niskich kosztach produkcji zdecydowano się na rozwój rynku wewnętrznego, wzrost konsumpcji oraz inwestowanie w dynamicznie rozwijające się i przyszłościowe branże, takie jak informatyka czy biotechnologia.

Rys. 1. Tempo wzrostu PKB i PKB *per capita* w Indiach w latach 1980-2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie (World Bank, 2019).

Spowolnienie wzrostu w początkowej fazie reformy gospodarczej nie jest zaskoczeniem ze względu na dostosowania strukturalne. Niezwykłym aspektem stabilizacji w Indiach było to, że gospodarka szybko wróciła na tory wysokiego tempa wzrostu po kryzysie. W pierwszych dwóch latach reform odnotowano niewielki spadek stopy inwestycji z 22,8% w latach 1990-1991 do 21,3% w okresie 1992-1993. Inwestycje publiczne były niskie ze względu na poważne problemy budżetowe, a inwestycje prywatne uległy pogorszeniu ze względu na dostosowania do nowego otoczenia gospodarczego. W pewnym stopniu niższa stopa inwestycji została zrekomensowana przez większą efektywność wykorzystania kapitału i był to kluczowy cel reform strukturalnych (por. tab. 4).

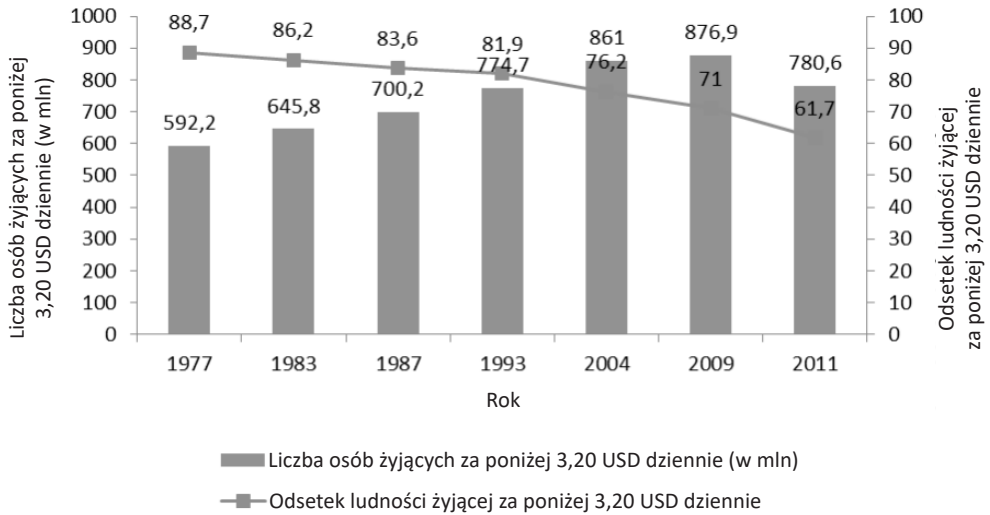
Istotną kwestią jest to, jak reformy liberalne w pierwszych latach wprowadzania wpłynęły na poziom ubóstwa. W tym przypadku ocena jest ambiwalentna – o ile systematycznie spadła liczba osób żyjących w skrajnym ubóstwie, o tyle postęp w ograniczaniu zacofania gospodarczego w Indiach był o wiele mniej imponujący niż w latach i 80. w Azji Wschodniej i Południowo-Wschodniej. Indie, pomimo tak ogromnego wzrostu gospodarczego, wciąż pozostają jednym z najuboższych krajów świata, zajmując główne miejsce pod względem liczby osób żyjących w ubóstwie oraz jedno z czołowych pod względem odsetka tych osób w całej populacji (por. rys. 2).

Tabela 4. Wybrane zmienne gospodarki indyjskiej w latach gospodarczych 1990/1991-1997/1998

Zmienna	1990- -1991	1991- -1992	1992- -1993	1993- -1994	1994- -1995	1995- -1996	1996- -1997	1997- -1998
Wzrost gospodarczy (w %)								
Wzrost PKB	5,4	0,8	5,3	6,2	7,8	7,2	7,5	5,1
Wzrost produkcji przemysłowej	7,0	-1,7	4,4	6,9	10,8	12,7	6,8	5,8
Wzrost produkcji rolnej	4,2	-2,0	5,8	3,6	5,2	-2,3	7,3	-1,8
Krajowe wskaźniki makroekonomiczne								
Oszczędności krajowe brutto (% PKB)	24,3	22,9	22,0	22,7	25,6	25,3	26,1	-
Inwestycje krajowe brutto (% PKB)	27,7	23,4	23,9	23,3	26,9	27,1	27,3	-
Deficyt fiskalny (% PKB)	8,3	5,9	5,7	7,4	6,1	5,4	5,2	6,1
Stopa inflacji (%)	10,3	13,7	10,1	8,4	10,9	7,7	6,4	4,8
Wzrost agregatu pieniężnego M3 (%)	15,1	19,3	15,7	18,4	22,3	13,7	16,0	17,0
Wskaźniki związane z handlem i wymianą zagraniczną								
Poziom rezerw pod koniec roku jako wielokrotność miesięcznego importu w danym roku	2,5	5,3	4,9	8,6	8,4	6,0	6,6	7,0
Wzrost eksportu (w mln USD)	9,2	-1,5	3,8	20,0	18,4	20,7	5,3	2,6
Wzrost importu (w mln USD)	13,5	-19,4	12,7	6,5	22,9	28,0	6,7	5,8
Deficyt na rachunku bieżącym (% PKB)	-3,2	-0,4	-1,8	-0,4	-1,1	-1,8	-1,0	-1,5
Wskaźnik obsługi długu	35,3	30,2	27,5	25,6	26,2	24,3	21,4	18,3
Wskaźniki społeczne								
Długość życia (w latach)	58,7	59,4	60,8	-	-	-	62,4	-
Współczynnik urodzeń (na 1000)	30,2	29,5	29,2	28,7	28,7	28,3	27,4	-
Współczynnik zgonów (na 1000)	9,7	9,8	10,1	9,3	9,3	9,0	8,9	-
Współczynnik śmierci niemowląt (na 1000)	80,0	80,0	79,0	74,0	74,0	74,0	72,0	-

Źródło: (Ahluwalia, 2018, s. 3).

Nie ma wątpliwości, że wzrost gospodarczy przełożył się na wyższe dochody, a tym samym wpłynął na zmniejszenie się poziomu ubóstwa. Ze zmniejszeniem wskaźnika ubóstwa korespondują dane dotyczące przeciętnej długości życia oraz

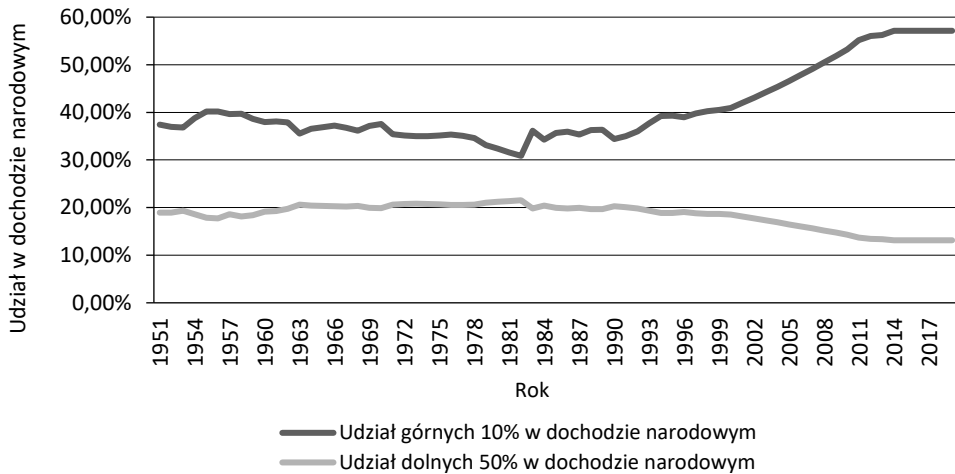
Rys. 2. Liczba i odsetek osób żyjących za poniżej 3,20 USD dziennie w Indiach w wybranych latach

Źródło: opracowanie własne na podstawie (World Inequality Database, 2020).

poziomu alfabetyzacji. Zgodnie z danymi Banku Światowego poziom alfabetyzacji na przestrzeni ostatnich trzydziestu lat wzrósł z niewiele ponad 50% do prawie 75%, natomiast przewidywana długość życia przy urodzeniu zwiększyła się z niecałych 58 lat do prawie 70 (World Bank, 2019). W obu przypadkach widoczna jest zasadnicza poprawa, wskazująca na stały rozwój, mimo kryzysu i dostosowań strukturalnych. Niemniej Indie, mimo wciąż ogromnego potencjału i możliwości, nadal są krajem znajdującym się na niskim poziomie rozwoju gospodarczego i społecznego w porównaniu zarówno z innymi krajami azjatyckimi, jak i z krajami arabskimi czy latynoskimi.

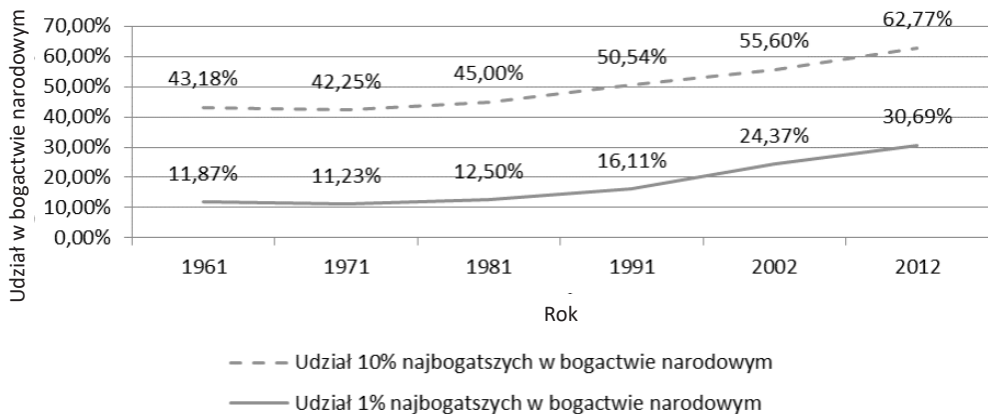
Największym problemem, przed którym stoją Indie, wydaje się zwiększający się poziom nierówności społecznych, co potwierdza rosnący wskaźnik Giniego, kształtujący się obecnie na poziomie 0,36 (World Inequality Database, 2020). Największy wpływ na poziom zróżnicowania społecznego ma system kastowy, do którego przynależność jest dziedziczona. Oficjalnie funkcjonował on w Indiach aż do 1947 r., gdy nowa konstytucja formalnie go zniósł. Jednym z charakterystycznych aspektów systemu kastowego, który stał się najsilniejszym filarem jego istnienia, jest endogamia kastowa. Szacuje się, że ponad 95% wszystkich małżeństw to małżeństwa wewnątrzkastowe (Kumar Narzary i Ladusingh, 2019, s. 588-599).

Z dostępnych danych wynika, że choć średni wzrost dochodów realnych w Indiach przyspieszył po 2000 r., to dochód 10% najbogatszych rósł w znacznie szybszym tempie niż średnia, podczas gdy wzrost dochodów pozostałych 90% był poniżej średniej. Oznaczało to, że mimo ponad 70 lat reform gospodarczych ostatecznie nie udało się zbudować silnego, egalitarnego społeczeństwa (por. rys. 3).

Rys. 3. Udział górnych 10% najbogatszych i dolnych 50% społeczeństwa w dochodzie narodowym w Indiach w latach 1951-2017

Źródło: opracowanie własne na podstawie (World Inequality Database, 2020).

Rys. 4. Udział 1% i 10% najbogatszych w bogactwie narodowym w Indiach w latach 1961-2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie (World Inequality Database, 2020).

Co więcej, górny 1% populacji kraju posiada prawie 1/3 całkowitego bogactwa. To jeden z najwyższych na świecie. Prowadzi to nie tyle do utwierdzenia się systemu demokratycznego i tworzenia inkluzywnego społeczeństwa, ile do petryfikacji starych struktur i instytucji społecznych i w konsekwencji faktycznego powstania plutokracji w miejsce demokracji (rys. 4).

7. Wzrost gospodarczy Indii po 1990 r. Próba oceny

Kryzys gospodarczy, który przetoczył się przez Azję Wschodnią w 1997 r., wywołał ponowne dyskusje na temat roli rynku i państwa w gospodarce. Fakt, że niektóre z najszybciej rozwijających się gospodarek ostatniego ćwierćwiecza XX wieku mogły łatwo pograżyć się w kryzysie, doprowadził również do zakwestionowania konsensusu waszyngtońskiego. Kolejne rządy musiały reagować na krytykę, a w programach poszczególnych partii zaczęły pojawiać się postulaty socjalne, które zostałyby uznane za populistyczne w konsensusie waszyngtońskim.

Dane o wzroście PKB pozwalają sformułować wniosek, że gospodarka indyjska przesunęła się na nową ścieżkę wzrostu. W przeciwieństwie jednak do wielu gospodarek, które również wprowadzały programy stabilizacyjne i transformacyjne, Indie nie odnotowały gwałtownego spadku tempa wzrostu w długim okresie.

Ożywienie po kryzysie z 1991 r. było wyjątkowo szybkie, a po okresie stabilizacji odnotowano znaczące przyspieszenie wzrostu w porównaniu ze stopą wzrostu przed reformami. Tempo wzrostu w czterech latach gospodarczych 1994-1998 wyniosło średnio 6,9%, co oznacza wzrost PKB na jednego mieszkańca o ponad 5% rocznie. Ubóstwo mogło wzrosnąć w ciągu pierwszych dwóch lat po kryzysie, ale trend ten odwrócił się w latach 1993-1994.

Rynkowe reformy w latach 90. zmieniły tę sytuację, umożliwiając szybki rozwój gospodarczy kraju. Należy jednak podkreślić znaczenie państwa w tworzeniu instytucjonalnych fundamentów rozwoju, jego osiągnięciach w zakresie tworzenia kapitału ludzkiego oraz poprawy jakości życia. Oznacza to, że narzędzia etatystyczne miały ogromny wkład w rozwój Indii, prowadząc m.in. do redukcji analfabetyzmu czy skrajnego ubóstwa, a dopiero uzupełnione przez efektywniejsze mechanizmy rynkowe doprowadziły do szybkiego wzrostu. Problematyczne jest to, czy bez tzw. indyjskiego socjalizmu byłoby możliwe osiągnięcie tak znacznych postępów w późniejszym czasie.

8. Zakończenie

Ze względu na populację, powierzchnię, zróżnicowanie etniczne, językowe, religijne i kulturowe oraz specyficzne, wytworzone w wyniku długiej ewolucji instytucje społeczne Indie są jednym z najciekawszych przykładów państw rozwijających się, które w ostatnich latach zdołały osiągnąć i podtrzymać wysokie tempo wzrostu gospodarczego. W tym kontekście można sformułować zalecenia dla innych krajów rozwijających się.

Po pierwsze, narzędzia etatystyczne oraz mechanizmy rynkowe mają charakter komplementarny względem siebie, przyczyniając się do zwiększenia i podtrzymania wzrostu gospodarczego. Kluczowe jest właściwe zrównoważenie obu mechanizmów. Po drugie, istotna jest rola instytucji społecznych i przemian instytucjonalnych, które decydują o wzroście i rozwoju w długim okresie. Po trzecie, handel, liberalizacja i właściwe wykorzystanie szans płynących z globalizacji skutkują osiągnięciem wysokich i ponadprzeciętnych wyników gospodarczych.

Literatura

- Acharya, S., Ahluwalia, I. J., Krishna, K. L. i Patnaik, I. (2006). *Economic growth in India, 1950-2000*. W: K.S. Parikh (Ed.), *Explaining growth in South Asia*. New Dehli: Oxford University Press.
- Ahluwalia, M. S. (2018). *India's economic reforms an appraisal*. Pobrano z <http://planningcommission.nic.in/aboutus/speech/spemsa/msa018.pdf>
- Bywalec, G. (2015). *Reformy ekonomiczne i polityczne a rozwój gospodarczy Indii 1991-2012*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Chandra, B., Mukherjee, A. i Mukherjee, M. (1999). *India after independence*. New Dehli: Viking Penguin India.
- Economic Survey. (2019). *Economic survey for Indian economy*. Pobrano z https://www.indiabudget.gov.in/budget_archive/es1981-82/esmain.htm
- Hanson, A. H. (1996). *Process of planning. A study of India's Five Year Plans, 1950-1964*. Oxford: Oxford University Press.
- Joshi, V. i Little, I. M. D. (1996). *India's economic reforms 1991-2001*. New Dehli: Oxford University Press.
- Kapila, U. (2005). *Indian economy. Issues in development & planning and sectoral aspects* (4th ed.). New Delhi: Academic Foundation.
- Kumar, Ch. (2011). A discursive dominance theory of economic reforms sustainability: The case of India. *India Review*, 10(2), 126-184.
- Kumar Narzary, P. i Ladusingh, L. (2019). Discovering the saga of inter-caste marriage in India. *Journal of Asian and African Studies*, 54(4), 588-599.
- Lévy, B. (1983). Les plans de développement de l'Inde. *Canadian Journal of Development Studies/Revue Canadienne D'études du Développement*, (4), 314.
- Maddison, A. (2006). *The world economy. Historical statistics*. Paris: Development Centre of the Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Nayar, B .R. (2014). *Globalization and India's economic integration*. Washington D.C.: Georgetown University Press.
- Planning Commission. (2020). *Five year plans*. Pobrano z <http://www.planningcommission.nic.in/plans/planrel/fiveyr/welcome.html>
- Srinivas, Sh. V. (2018). *The economic history of India. India and the International Monetary Fund 1944-2017*. Pobrano z <http://nationalarchives.nic.in/sites/default/files/new/THE%20ECONOMIC%20HISTORY%20OF%20INDIA.pdf>
- Srinivasan, T. N. (2000). *Eight lectures on India's economic reforms*. New Dehli: Oxford University Press.
- Tendulkar, S. D. i Bhavani, T. A. (2007). *Understanding reforms. Post 1991 India*. New Dehli: Oxford University Press.
- Virmani, A. (2001). *India's 1990-91 crisis: Reforms, myths and paradoxes* (Working Paper No. 4/2001, Planning Commission, s. 1-29).
- World Bank. (2019). *World Bank database*. Pobrano z <https://data.worldbank.org/>
- World Inequality Database. (2020). *Database: India*. Pobrano z <https://wid.world/country/india>

ECONOMIC GROWTH AND POLICY IN INDIA SINCE GAINING INDEPENDENCE. AN ASSESSMENT ATTEMPT

Abstract: The problems of economic growth and development occupy one of the central places in economic sciences. One of the most interesting cases of countries that have recently achieved high economic growth rates is India. The research of this state is justified and interesting as it is the only so large, populous and diversified country, which, while maintaining a democratic system, successfully entered the path of rapid economic growth. The aim of this article is to examine and present the policies and processes of economic growth in India since gaining independence. The obtained research results allow for the conclusion that the Indian economy has shifted to a new path of growth. However, unlike many economies that have also introduced stabilization and transformation programs, India has not experienced a sharp slowdown in long-term.

Keywords: India, Indian economy, economic reforms.